پژوهشنامه ادبیات کردی
بهـــار و تابستـــان ۱۳۹۹
سال ٦، شماره ۱، پیاپی ۹

Journal of Kurdish Literature
Spring and Summer 2020
Vol. VI, No. 1, Series 9

مەولەوی و نالی وەکوو هێمای دوو شێوازی جیاواز: هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبی

عادڵ محەمەدپوور[1]

تاریخ دریافت: ۹ فروردین ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۲۳ مرداد ۱۳۹۹؛ صص ۴۱-۵۷

DOI: https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.781

کورتە

هەڵسەنگاندنی ئەدەبیی نێوان دوو ڕەوت یان دوو نەریتی شیعری یان دوو شاعیری خاوەن شێواز، بەستێنەیەکە بۆ ناسین و ناساندنی مۆتیفە جیاواز و هاوچەشنەکانیان. لەم وتارەدا دوو ڕێبازی شیعری کوردی خراونەتە بەر باس و شەنوکەوکردن. لە سووچەڕوانینێکەوە لە سەر وێنای دووبارەبوونەوەی مۆرکە ئەدەبییەکانی شیعری گۆران، زمانحاڵی درێژهەناسەیی پرۆسەی مێژوویی ئەم ڕەوتە، داکۆکی کراوە. لە لایەکی دیکەشەوە، قابیلیەتەکانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاست کە لە سەردەمێکی تایبەتدا، بە تەنیا (بڕوا بە خۆتەوەری) و بەبێ‌گەنجینەی دەوڵەمەندی ئەدەبیی پێش خۆی، بەڵکوو لە ناو فەرهەنگێکی هەژار و زمانێکی دیالێکتدا، سەریهەڵداوە و درەوشاوەتەوە؛ نرخێندراوە. مەولەوی تاوەگۆزی و نالی شارەزووری، بە دوو هەناسە و کیانی ئەدەبی و کاریگەریی جیاوازەوە، هەر یەک بە چەشنێک، هێمای ئەم دوو ڕەوتە ئەدەبییە هەژمار دەکرێن. لەم پێناوەدا هەوڵدراوە لەسەر جیاوازیی ئەدەبی و کاریگەرییەکانی ئەم دوو شاعیرە لە سەر شاعیرانی سەردەم و پاش سەردەم بکۆڵدرێتەوە و خاڵی پێکگەیشتنی ئەم جیاوازییەش لە ڕیفۆرم و هەوڵە نوێخوازییەکانی عەبدوڵڵا گۆراندا نیشان بدرێت. ئەم شاعێرە نوێخوازە لە پێکهاتەی فۆرم، کێش، مووسیقای شیعری عەرووزی و شێوەی دەربڕینی قوتابخانەی ئەدەبیی نالی لادەدات و بە دیاردەیەکی دەرەکی دەزانێت و دەگەڕێتەوە بۆ فۆرم، کێشی برگەیی و ڕوونبێژی و ڕەوانبێژیی مەولەوی و سەرجەم نەریتی ئەدەبیی گۆران و دەبێتە هۆی وەرچەرخانی نوێ‌کردنەوەی شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەندی.

چکیده

مقایسه‌ی ادبی دو جریان، دو سنت ادبی و یا دو شاعر برجسته، زمینه‌ای است برای شناخت شاخص‌های مشابه و یا متفاوت آنها. بر این اساس در مقاله حاضر روند تاریخی دو جریان ادبی شعر کردی مورد کنکاش و تحلیل قرار گرفته است. از یک سو بر مصادیق تکرار ویژگی‌های ادبی شعر کلاسیک گوران، زبان حال صیرورت تاریخی و گسست‌ناپذیر (درزمانی) این جریان، تأکید شده و از سویی دیگر، قابلیت‌های جریان شعری کلاسیک کردی سورانی را که در مقطعی خاص و به تنهایی و اتکا به خودمحوری و فارغ از هر گونه تجارب پیشین ادبی، بلکه در میان فرهنگ شفاهی و زبانی محلی، روند بالیدن به خود گرفته و درخشیده، مورد بحث و ارزیابی قرار گرفته است. مولوی و نالی هر کدام با کیان ادبی متمایز، سیرت و صورت این دو جریان هستند. بنابراین کوشش بر این بوده است، با مطابقت شاخص‌های ادبی آن‌ها؛ تمایز تأثیرگذاری این دو شاعر بر روی شاعران معاصر و مابعد خود، نشان داده شود و دستاورد این تفاوت را در رفرم ادبی و نقطه‌ی تلاقی تلاش های نوزایی عبدلله گوران احساس کنیم. این شاعر نوگرا، ساختار فرم، وزن و موسیقی شعر عروضی و طرز بیان و سنت ادبی نالی را کنار نهاد و آنرا پدیده‌ای عاریتی برای شعر کردی به شمار آورد و سرانجام از قابلیت‌های فرم، وزن هجایی و شیوایی سخن و ایجازگویی (سهل ممتنع) مولوی و در مجموع سنت ادبی گۆران متأثر شد و زمینه را برای فرآیند نوزایی شعر کردی سورانی فراهم کرد.

وشەگەلی سەرەکی: نالی؛ مەولەوی؛ شێوازناسی؛ شیعری کوردی؛ بادانەوەی گۆران.

واژگان کلیدی: نالی؛ مولوی؛ سبک‌شناسی؛ شعر کردی؛ بازگشت گوران.

۱. ماستێری زمان و ئەدەبی فارسی، مامۆستای پەروەردە، مەریوان، ئێران
adel.mohammadpur@gmail.com

١ـ پێشەکی

بە تێڕامان لە مێژوو وەک تەنیا سەرچاوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە هیچ دیاردەیەک لەم کەونەدا چەقبەستە و نەگۆڕ نەبووە، بەڵکوو هەموو دیاردەیەکی جیهان بەپێی یاسای دیالێکتیک لە حاڵی گۆڕانکاریدایە. ئەم یاسا بزاوتووە لە هەموو ئۆبژەکاندا، کاریگەری و کاردانەوەی هەبووە (پولیتسر، ١٣٥٨: ١٢١). بە تێپەڕبوونی زەمان و هەلومەرجی تایبەتی کۆمەڵگە، دەقی شیعر گۆڕانکاریی جیاواز بەخۆیەوە دەبینێت. بێ‌گومان ڕەوتی شیعری کوردیش لەم یاسا بەدەر نییە و وێناکانی ئەم پرۆسە لە مێژووی ئەدەبیدا دەبینین. هەر بەم بۆنەوە لە سووچەنیگای «شێوازناسیی دەربڕین»دا، پۆلێک باسی بەرجەستەی ئەدەبی بە کارکردی نیشانەناسی، دێنە نێو چالاکیی نووسینەوە و ئەرکی شێوازناس و لێکۆڵەری ئەدەبییە کە بە چاوی بەراوردکارانە لێیان بکۆڵێتەوە. ئەوەش پێویستی بە خستنەڕووی پێوەندیی چڕوپڕی هەندێ توخمی زمانی، ئەدەبی و هزری بە ناو دەنگ، بڕگە، تاک-وشە، وشە، پێکهاتە، تا پێکهاتەی پێکهاتە هەیە، کە دەرەنجامی ڕەخساندنی «شێوازی تاکی» و «شێوازی گشتی» شیعر و شاعیرە بۆ هەر ڕەوتێکی ئەدەبی. تەتڵە و هەڵاوێردنی ئەم توخمانەش، دەبنە هۆی «جیاوازی» یان هاوچەشنی و هاوشێوەیی قۆناغەکانی شیعری نەتەوەیەک (شفیعی‌کدکنی، ١٣٩١: ٢٥٥). ئەمە تاکە ڕێگایە بۆ خوێندنەوەی زانستی-سەردەمیانەی زمان و ئەدەبی کوردی. بەم پێیە ئەرکی لێکدانەوە و نواندنی جیاوازیی ئەم دوو شێوازەش کەوتووەتە ئەستۆی ئەم وتارەوە.

وتارەکە لە سێ بەشی سەرەکی پێکهاتووە و هەرکامیش چەند بەشی تر دەگرێتە خۆی. لە بەشی یەکەمدا هەوڵدراوە لەسەر گرینگیی فەلسەفەی گۆڕانکاریی ڕەوتە شیعرییەکان و نواندنی جیاوازییەکان بدوێین و بە خوێندنەوەی سەردەمی بەراوردکارییان بۆ بکەین. بۆ ئەم مەبەستەش لە بەشی (١-١) و (١-٢) باس لە پێشینەی توێژینەوەکە کراوە و لەم پێوەندییەدا هەوڵدراوە ئەو کتێب و نووسراوانە کە لەم پرسە کۆڵراونەتەوە بخرێنەڕوو و ئەم‌جار لە سەر خوێندنەوەی زانستیی ڕەوتە ئەدەبییەکانی کوردی وەک ئەرکێکی هەنووکەیی داکۆکی بکرێت. بەشی دووهەم خۆی لە پێنج بەشی تر پێکهاتووە: مەولەوی هێمای گێڕەرەوەی زانای شیعری کلاسیکی کوردیی هەورامی؛ نالی ئەندازیاری زمان و شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست و قۆناغێکی هەستیاری سیاسی-ڕۆشنبیریی کورد؛ زمانی ناجێدیی شیعر و ململانێی بەرچاو؛ عەبدوڵڵا گۆران و گەنجینەی دێرین و شۆڕشێکی سەردەمیانەی ئەدەبی؛ عەبدوڵڵا گۆران و لادان لە توخمی باو و هەوڵ بۆ تەڕ و پاراوێتیی زمانی شیعر کە لە ناواخنی وتارەکەدا بە خەستی باسیان لەسەر کراوە. بەشی سێیەم ئەنجامی لێکۆڵینەوە، بەشی کۆتایی وتارەکەیە و بەپێی بەردەوامیی مۆرکە ئەدەبییەکانی شیعری کوردی هەورامییەوە دەنگەوەهاتنی ئەرکی شێوازناسی و وێنای کاریگەرییەکان، نووسەر پێی‌وایە کە مێکانیزمی سەرهەڵدانی ڕەوتی ئەدەبیی سێ کوچکەی بابان نە تەنیا لە سەردەمی مەولەوی و پاش مەولەوی، بەڵکوو لە هیچ سەردەمێکدا کۆتایی بە پرۆسەی یەک لە دوای یەکی ئەم شیعرە نەهێناوە.

۱-۱- پێشینەی لێکۆڵینەوە

پێشتر هەندێ لێکۆڵینەوەی تۆکمە، بەپێز و ئاکادێمی لەسەر شیعری کلاسیکی گۆران و شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەڕاست کراوە و هەرکام بە چەشنێک توێژینەوەیان لە سەر ئەم نەریتە شیعریانە کردووە. وەک نامە ئاکادێمییەکەی ئەنوەر قادر موحەمەد و کتێب و وتارە زانستییەکانی بەختیار سەجادی کە هێما و ناوەڕۆکیان شیاوی پێزانینە. وتاری «شێوازناسیی وێژەی گۆران: تایبەتمەندییە سەرەکییەکان» بە وردی و نرخناسانە لە سەر تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی شیعری گۆران لەڕووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە (ناوەڕاستی سەدەی یازدە تا ناوەڕاستی سەدەی سێزدەی کۆچی) دواوە و لە خشتەیەکی بەرچاو و نوێندراو و شێوازناسانەدا، تایبەتمەندییەکانی شیعری گۆرانی خستووەتەڕوو و ئەمجار بە جیاوازییەوە، مۆرکە ئەدەبییەکانی ئەم دوو ڕەوتە شیعرییەی تاوتوێ کردووە (سەجادی، ۱۳۹۵: ١٤٨-١٢٥). هەنێ دەقی مێژوویی تر وەک کتێبی *مێژووی ئەدەبی کوردی*، عەلائەدین سەجادی، نووسراون کە بە شێوەیەکی خەسارناسی و بەراوردکارانە ئاوڕیان لەم دوو ڕەوتە شیعرە نەداوەتەوە؛ بۆیە بۆچوونەکانیان ناتوانێت وێنای کاریگەرییەکانی پاش خۆیان بێت. ئەم دوو سەرچاوەش: *مێژووی ئەدەبی کوردی* نووسراوەی مارف خەزنەدار و وتاری «نالی کێیە و چۆن بۆی بنوارین» نووسراوەی محەمەد حەمە باقی، هەرکام لە سووچە نیگای تایبەتی خۆیانەوە، ئەم دوو ڕەوتەیان خستووەتە ژێر تیشکی لێکدانەوە و تاوتوێ کردنەوە و نووسیویانە: «نالی، سالم و کوردی بناغەی پتەوی ئەم قوتابخانەیانە (شیعری عەرووزی؛ غەزەل و قەسیدە) لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەم، لە ناوچەی سلێمانیدا چەسپ کرد. ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە نوێیە لە هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستان بڵاو بووەتەوە،گەلێ لە ناوچە و هەرێمەکانی گۆران زەمینی گرتەوە، بەم ڕەنگە بەهێزبوونی قوتابخانەی نالی لە سەر حسێبی لاوازبوون و (تەنگ پێهەڵچنین) و نەمانی ئەدەبی کلاسیکی گۆران زەمین بوو» (خەزنەدار، ۲۰۰۳: ٦) و (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳۵).

ئەم وتارەش بە شێوەیەکی بەربڵاو لەم گوزارە کۆڵراوەتەوە و ڕوانگەی ئەم دوو نووسەرەی خستووەتە ژێر باس و نرخاندنەوە. لە لایەکەوە ئەمە بە ڕاست دەزانێ کە قوتابخانەی نالی لە سەر تەنگپێهەڵچنین و بەرتەسک کردنەوەی بازنەی جۆغرافیا بە ئەدەبی گۆران سەریهەڵدا بوو؛ لە لایەکی دیکەشەوە پێی وانییە کە ئەم ڕەوتە ئەدەبییە لەناو چووبێت یان تەنانەت داتەپیو بێت. بەڵگەشی چەپکێ ڕێسای ئەدەبی: هونەرسازە و مۆرک و نیشانە یەکچەشنییەکانن کە دەبنە زمانحاڵی ژیوی ئەندامی بۆ ئەم ڕەوتە شیعرە کە لە سەرەتاوە تا پاش مەولەوی و هەنووکەش چالاک و بزاقمەند ماونەتەوە و تەنانەت عەبدوڵڵا گۆران باوکی نوێخوازیی شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست لە سەر بناغەی ئەم بژێوە شیعرییە و خسڵەتی مووسیقایی بڕگە و مۆرکە ئەدەبییەکان و زمان پاراویی شاعیرانی هەورامی کاریگەریی وەرگرتووە، نەک لە دیاردەی کێشی عەرووزی عەرەبی و فۆرمی غەزەل و قەسیدەی نالی و شاعیرانی هاودەم. لەم ڕاستادا هەندێک نووسەر و توێژەری تریش، وەک خاڵێکی ئەرێنی بۆ ئەم وتارە، پێیان وایە شیعری نوێی کوردی، خاڵی پێکگەیشتنی دوو سامانی گەورەی شیعری کلاسیکی کوردییە کە بریتین لە دوو نەریتی گۆران و کرمانجیی ناوەڕاست (سەجادی، ۱۳۹۷: ۲۲۷). لە درێژەی وتارەکەدا وردتر باسی لەسەر دەکەین.

١-٢- ڕەوشی بابەتی و خوێندنەوەی ڕەوتەکان و ئەرکێکی هەنووکەیی

بەراوردکردنی دوو ڕێبازی مێژوویی، بە دوو شێوازی جیاوازەوە، بێ پاڵپشتی پێوەندیی واقیعەکان و فەلسەفەی گۆڕانکاری و کاریگەری و کاردانەوەکەیان، بێ گومان پۆلێ پرس و هەندێ باسی ئاڵۆز و دژواز بۆ بەردەنگ دروست دەکات. من پێم وا نییە کە کەس مافی دەربڕینی ڕوانگەی تایبەتی خۆی نەبێت، پێچەوانە پێداگریم لە سەر ئەوەیە با بە سنگی کراوە لە سەر فرانەیی ژانری ئەدەب و شیعر بنووسرێت و یان بە دواچوونی بۆ بکرێت و هەرکەس پشک و داهێنانی خۆی بخاتە سەر ئەو خوانە ڕەنگینە. بەڵکوو کێشەی من تەنیا بۆ «هەژاریی ڕەوش» و ڕەهاخوازی و سەلیقەیی نووسین لە ساباتی زمان، ئەدەب و شیعردا دەگەڕێتەوە. لە واقێعدا ئەرکی هەر ڕەخنەگرێکە کە ئاوڕ لەم خەسارە بداتەوە. ئەم وتارەش لەم یاسا بەدەر نییە، ئەو مافەی بۆ هەر ڕەخنەگرێک ڕەخساندووە؛ مادام ڕەخنەکەی شەقڵی هەڵسەنگاندنی زانستی پێوە دیار بێت، بەبێ لێبوردن و چاوپۆشی کردن، بخرێتە ژێر تێخی ڕەخنەی بابەتییەوە.

٢- مەولەوی و نالی؛ هێمای دوو شێوازی جیاوازی شیعری کوردی

٢-١- مەولەوی تاوەگۆزی؛ هێمای گێڕەرەوەی زانای[1] شیعری کلاسیکی گۆران

وەک پێشتر نووسیمان، بە تێکڕا ئەدەبی گۆران خاوەن گەنجینەیەکی دێرینە و مەولەوی تاوەگۆزیش شاعیرێکی کاریزما و کاربەخشی مێژووی ئەدەبی کورد بووە. بە گشتی و بە درێژایی تەمەن، تایبەتمەندییە ئەدەبییەکانی فۆرم و ناوەرۆکی شاعیرانی ئەم ڕەوتە بریتی بوون لە بەردەوامبوونی یەک لە دوای یەکی هونەرسازە و مۆرکە ئەدەبییەکان (کێشی بڕگە، فۆرمی جووت سەروا/ مەسنەوی، ڕوانگەی غنایی و شێوەی دەربڕینی یەکچەشن)، پەسەندی زەینی و زمانیی خوێنەری ئاسایی و مامناوەندی و نوخبە، ساکاریی زمان، ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی لە تەشک و دڵێنەدا[2]. ئەم خسڵەتانە لە لایەن نووسەری ئەم دێڕانەوە پێشتر لە حەوت قۆناغدا، پۆلێنبەندی کراوە (محمدپور، ١٣٩٢: ٢١). لەم ڕەوتەدا، ئەو نەمامەی کە لە شیعری هورمزگانەوە گۆپکەی کردبوو و لە بێسارانیدا بوو بە باخچە و لە سەیدیدا ڕەنگاڵە بوو و لە مەولەویدا گەیشتە سەمەر و پاش مەولەوی و هەنووکەش لە بەهرە و داهێناندایە. «مەلا محەمەد فکری (١٣١٠ کۆچی کردووە)، شێخ محەمەد نەسیم مەردۆخی (١٣١٩ ک.م. کوچی کردووە) سەی یاقۆی ماهیدەشتی (١٣٢٦ک.م.)، تاهێر بەگی جاف (١٢٩٥-١٣٣٧ ک.ە.)، مەلا حەسەن دزلی (١٢٧٥-١٣٦٤ ک.م.)، ئاغە عەنایەت (١٢٦٠-١٣٣٥ ک.ە.)، محەمەد ئەمین کاردۆخی، دانا هەورامی (١٩٣٤-١٩٧٩)؛ سەید تاهێر هاشمی، شێخ ئەمین نەقشبەندی (بێوەی)، عەبدوڵڵا ئەقدەسی (١٣٤١-١٤٠٦)، مەلا عەبدولکەریم مودەڕێس، مەلا عەبدوڵڵا کاتب (١٣٥٣-١٤٢٥ک.م.)، مەڵا سادێق نگڵی (١٢٨٠-١٣٤٥ ک.ە.)، میرزای هەورامی، محەمەد فەهیم، یوسف ڕەسووڵئابادی (١٣٣١-١٣٨٧ک.ە.)، میرزا سەعدوڵڵا هەجیجی (١٣٠٢-١٣٩٦)، مۆمن یەزدانبەخش پاوەیی، سەعدی غەریبی و دەیان شاعیری تری پاش مەولەوی کە زۆربەیان لە کتێبخانەی کوردیدا خاوەن دیوانی شیعرن.

---

[1] راوی فاضل.

[2] فۆرم و ناوەرۆک.

٢-٢- نالی؛ ئەندازیاری زمان و شیعری کرمانجیی ناوەڕاست و قۆناغێکی هەستیاری سیاسی-ڕۆشنبیریی کورد

کە باسی شیعری کلاسیکی کوردی دەکرێت بێ سێ و دوو یەک لەو شاعیرانە بە زەیندا تێدەپەڕێت، نالی و شیعری نالی لە بەر چاودا خۆ دەنوێنێ. هۆی ئەم ڕاستییە بێ‌گومان دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو تایبەتمەندییە دەگمەنانەی کە هەر شیعری نالی خاوەنیانە و لە هەمان کاتدا بە جوانکارترین شێوەی گونجاو لە دەقە شیعرییەکانیدا ڕەنگ دەداتەوە (یعقوبی، ۱۳۹۱: ۳۰). نالی شاعیرێکی نوخبە، کاریزما و «گەورەی کوردە و بە دروستکەر، بناغەدارێژ و داهێنەری قوتابخانەی شیعری کرمانجیی ناوەڕاست ناوزەد کراوە» (عەبدوڵڵا خدر مەولوود، ۲۰۰۷ : ۱۹). «جێ دەستی ئەو شاعیرە بە سەر پانتاییەکی گەورەی شیعری کوردی و قۆناغی خۆیدا بە ڕوونی دیارە، یان بە واتایەکی تر ڕەنگرێژ و بونیاتنەری ڕێبازی کلاسیزم بوو لە شیعریی کوردیدا» (ڕەئوف عوسمان، ۱۳۹۱: ۱۳۸). زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی سەر بە قوتابخانەی سێ کوچکەی بابان لەو بلیمەتە کاریگەرییان وەرگرتووە و بەم لەونە شیعری کلاسیکی سۆرانی بووە خاوەن ناسنامەی شیعریی خۆی. ئەمە بەشێک لەو شاعیرە ناسراوانەن کە لە سەردەمی نالی یان پاش نالی خاوەن بەرزە دیوان بوون: سالم (۱۸۰۰-۱۸٦٦)، کوردی (۱۸۰۹-۱۸٤۹)، مەحوی (۱۸۳۰-۱۹۰۴)، حەریق (۱۸۵۱-۱۹۰۷)، ئەدەب (۱۸۵۹-۱۹۱۲)، حەمدی ساحێب قەران (۱۸۷٦-۱۹۳٦)، حاجی قادری کۆیی، ناری (۱۸۷۴-۱۹۴۴)، زیوەر (۱۸۷۵-۱۹۴۸) پیرەمێرد (۱۸٦۷-۱۹۵۰)، ئەحمەد موختاری جاف (۱۸۹۷-۱۹۳۵) شێخ ڕەزا (۱۸۳۵-۱۹۰۹)، فایق بێکەس (۱۹۰۵-۱۹۴۸) و دەیان شاعیری تر.

بۆ ئەوەی باسەکە بەڵگەمەند[1] ئاراستە بکەین، سەرەتا چەند پرسێک دەورووژێنین:

۱- قوتابخانەی شیعریی نالی لە چ هەلومەرجێکدا سەریهەڵداوە و چۆن بوو بە ئاخێزگەی درەوشانەوەی بەشێک لە جوغرافیای زمان و شیعری کلاسیکی کوردی و کاریگەرییەکانی لە سەر شیعری کرمانجیی ناوەڕاست چی بوون؟

۲- لە شیعری هەورامیدا، ئەو نەمامەی لە هورموزگانەوە سەریهەڵدابوو و لە مەولەویدا گەیشتە لووتکە، ئایا پاش مەولەوی لە بەخشەندەیی دەکەوێت یان دەپووکێتەوە؟

۳- بۆ کۆرپەلەی نوێخوازی شیعری کوردی کرمانجیی ناوەڕاست و شۆڕشە مووسیقاییەکەی عەبدوڵڵا گۆران، باوکی شیعری نوێی کوردی، لە سینگی شێوازە ئەدەبییەکەی نالی- پاش نالی گۆچ نەکرا؟

۴- لە هەمان کاتدا، ئەی بۆ فەلسەفەی نوێخوازیی گۆران لە جەرگەی قوتابخانەی شیعری هەورامیدا، ڕسکا و پاشان تیئۆریزە و فراژوێ بوو؟

لە درێژەی ئەم وتارەدا هەوڵ دەدەم، بەو پرسانە وەڵام بدەمەوە:

هەندێ بەڵگەی مێژوویی-ئەدەبی وا دێنە گۆ کە بزووتنەوەی نالی و ڕەوتی شیعری کرمانجیی ناوەڕاست هەڵقوڵاوی سەردەمێکی هەستیاری سیاسی-ئەدەبی بۆ ڕەواندنەوەی دەسەڵاتی

---

[1] مستند.

مێرنشینی ئەردەڵان و ململانێ لەگەڵ شاعیرانی هەورامی بووە. پێش نالی زەمینەیەکی دەسەڵاتی سیاسی و نویساری، زاڵ نەبووە تەنیا دیاردەیەکی فەرهەنگی و کەلەپووریکی دەمبێژیی ناوچەیی دەوری هەبووە. بەم بۆنەوە ناتوانین بڵێین شیعری کوردیی سۆرانی لەم سەروبەندەدا، وەک ڕەوتێکی بناغەدار و خاوەن ڕێباز، خۆی نواندبێت، ئەگەریش هەبووە مەحاڵی و زارەکی بووە و دەقێکی نووسراو نەبیندراوە کە لەم بارەوە بەرچاو و بەڵگەئامێز و باوەڕپێکراو بێت. وەک لە سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێ‌کراوە کە «قوتابخانەی نالی کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە سلێمانی پەیدا بوو، ئەدەبێکی بەرزی گۆران‌زەمین یا هەورامی لە ناوەوە بوو، ئەم بزووتنەوە تازەیە دەستی بەوە کردبوو، جێگە بە ئەدەبی تەمەن هەزارساڵەی گۆران‌زەمین لەق بکات. بەم جۆرە، شێوەی کرمانجیی ناوەڕاست وەکوو زمانێکی ڕەسمی مێرنشینی سلێمانی پەیدا بوو و بەرەبەرە جێی بە شێوەی گۆران / هەورامی تەنگ دەکرد و بەم ڕەنگە لە سەر حسێبی «لاواز بوون و نەمانی دیالێکتی گۆران بوو» (خەزنەدار، ٢٠٠٣: ٦). نالیش لە ناو شارێکی تازە پایتەختی وەک سلێمانی و ناوەندی دەسەڵاتی باباندا دەژیا، کە لەو کاتەدا هەر نزیکەی چل بۆ پەنجا ساڵێک دەبوو دروست کرابوو، «دەبوو نالی بە گیانی تازە و شارستانییانەی ئەم پایتەختە تازەیەوە، کە لە دیدی نالییەوە تاقانە مێرنشینێکی قەومی داهاتووی نالی بوو، ئەدەب و فەرهەنگێکی تازەش لەگەڵ خۆیدا پێشکەش سەردەمەکەی بکات» (محەمەد حەمە باقی، ١٣٩١: ١٣٨). شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە قەسیدە بەناوبانگەکەیدا ئیشارە بەو پایتەختە تازە دەکات و دەڵێت:

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارالملکی بابان بوو

نە مەحکوومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

(خەزنەدار، ٢٠٠٣ : ١٣)

نالی لە ڕوانگەی هەڵسەنگاندنی بێ‌سنووری دیالێکتی ناوچەکەی خۆیەوە، پێی‌وابوو توانای تەقاندنەوەی زۆری لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە (محەمەد حەمە باقی، ١٣٩١: ٢٣٦-٢٣٥). بۆ بەکردەکردنی ئەم تێزە هزرییە، پشت بە هۆنەی شانازینامە (مفاخره) دەبەستێ کە دڵنیا بوو توانای تەقاندنەوە و –هێژمونێتی زۆری لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە و لە لایەکی ترەوە دەرکیشی بە هەبوونی دەسەڵاتی مێرنشینی ئەردەڵان و شاعیرانی هەورامی کردبوو و لە هەوڵێکی فەرهەنگی و زمانیدا بوو بۆ ئەوەی کە ئەو دەسەڵاتە سیاسی- ئەدەبییە کە لە مێژە سەقامگرتنی بەخۆیەوە بینی بوو، لە ئەردەڵان و گۆران بسێنێتەوە و هەم وێنای هێژمونیی سیاسی و دەسەڵاتدارییەتی بە بابانەکان ببەخشێ و هەمیش دیالێکتی سۆرانی ناوچەی سلێمانی ببووژێنێتەوە و بازنەی جوغرافیاکەی بەر بڵاوتر بکات، بۆیە بە ئاگایی و شارەزاییەوە، وەک شاعیر و بکەرێکی وریا و زیرەک[١]، زانیویە لەم نێوەندەدا، چۆن کایە زمانی و نیشانە ئەدەبییەکان بۆ ئامانجەکانی بەکار بهێنێت و بیانقۆسێتەوە. لەم بەیتەدا:

---

[١] فاعل شناسای هوشیار و زیرک.

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆکردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا
(نالی، ۱۳٦۳: ۱۰۷)

لە تێهزرینی نووسەری ئەم دێڕانەدا، یەک لە تەئویل و کردنەوەی ڕەمزی ئەدەبیی ئەم بەیتە ئەوەیە: نالی هۆشیارانە لەفزی جێناسی لێکدراوی «خۆ کوردی، خۆکردی»ی بەکار هێناوە. دیوی خۆکردی نیشانەیەک بۆ وێنای بەرجەستەکردن، هەڵاوێردن و بەدەسەڵاتکردن لە ڕوانگەی داهێنانەی هونەری-زمانی خۆیەوە و دیوی «خۆ کوردی»یش نواندن و ئانالیزکردنی باقی شێوەکان لە زمانی کوردیدا، کە جۆرە نرخاندن و جەختاندنێکی شاعیرانەیە بۆ دابینکردنی مەبەستی خوازراو و بەهێزمونیکردنی دەسەڵاتە هونەرییەکەی.

لە پێناو درەوشانەوەی بزووتنەوەکەیدا، لە ماوەیەکی زۆر کورت و چاوەڕواننەکراودا، توانی سنوور و جوگرافیای دیالێکتەکەی بەخێرایی بەرفراوانتر بکات و وەک ئاگر و پووشوو، بە ناوچەکانی گەرمیان و کوێستان و موکریان و ئەردەڵاندا بتەنێتەوە، کە ئەم کارە، لە هەمان کاتیشدا و بە تێپەڕینی ڕۆژگار، بووە مایەی تەنگپێهەڵچنینی دیالێکتی گۆران، کە ڕاستەوخۆ، سنووری لەگەڵ سنووری ئەم دیالێکتە تازە و گورجەدا تێکەڵ و هاوبەش بوون (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳٦). لە شیعرێکی فەخرئامێزدا بە زمانی ئیهام و توانج ئاماژە ئەدات بە نمانای ئەم دەسەڵاتە زمانی-ئەدەبییە و ئەڵێ ئەمڕۆ دیوانی حوکمڕانیم هەیە و حوکمی ئەم سێ وڵاتەی لێوە ئەکەم:

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە
(نالی، ۱۳٦۳: ۵۷۷)

پێشتر نالی ئەم کۆسپەی لە ناواخنی ئەدەبەکەیدا دەرککرد بوو کە بە پێچەوانەی تێکڕای شاعیرانی پێشینەی نیشتمانەکەی خۆی و شاعیرانی نەتەوە دراوسێکانیەوە، کە هەموویان لەبەر کڵاوڕۆژنەی گەنجینە و خەرمانی بەبرشت و دەوڵەمەندی پێشینەی خۆیانەوە پێگەیشتوون و درەوشاونەتەوە، بەڵام نالی و قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاست، بە تەنیا و بەبێ پشتیوانیی گەنجینەیەکی دەوڵەمەند و بەبێ دووبارەکردنەوەی تاقیکردنەوەی شیعریی پێش خۆی، بەڵکوو لە ناو فەرهەنگێکی هەژار و زمانێکی دیالێکتدا، سەریهەڵداوە و درەوشاوەتەوە (محەمەد حەمە باقی، ۱۳۹۱: ۲۳٦). لە هەمان کات و سەردەمدا شیعری هەورامی دوخێکی تری هەبووە؛ حوزوورێکی جەوهەریی سەقامگرتوو و درێژخایەن و نەپساو. تێکستی شیعری گۆران کۆنترین تێکستە لە ئەدەبی کوردیدا، یا خود بە واتایەکی تر دەتوانین بڵێین سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی بە شیعری گۆران دەستی پێکردووە. هەندێ لە دیالێکتەکان، وەک دیالێکتی کرمانجیی ژووروو، چەند سەدەیەک دەبوو لە دوای درەوشانەوەکانی مەلای جزیری و ئەحمەدی خانییەوە، ئیتر پردی پێوەندی و داهێنان و بەخشینی لەگەڵ خوێنەراندا پساندبوو. لەبەر ئەوە تەنیا دیالێکتێکی بەردەوام و زیندوو،

کە نزیکەی شەش سەدە دەبوو، ئەدەبی پێ دەنووسرا، بە تەنیا هەر دیالێکتی گۆران بوو، کە ئەم دیالێکتەش لە سەردەمی نالیدا، لە جوغرافیایەکی یەکجار بەر بڵاوی ناوچەکانی کرماشان و ئەردەڵان و موکریان و شارەزوور و کەرکووکدا، لە لووتکە و درەوشانەوە و داهێنان و بەخشیندا بوو (٢٣٥).

٢-٣- زمانی ناجێدیی شیعر و ململانێی بەرچاو

لە لایەن شاعیرانی ڕێبازی سێ کوچکەی بابانەوە، چەکی شیعری تەوساوی و درکەدار، میکانیزمێکی بەهێز بووە بۆ ململانێی سیاسی-ئەدەبی لەگەڵ دەسەڵاتی ئەردەڵان و شاعیرانی هەورامیدا. نالی لە ژێر کاریگەریی ئەم هەوڵانە و قووڵکردنەوەی دژخوازیی سیاسی و ئەدەبی و خەستکردنەوەی دۆزەکان، قەسیدەیەکی خەونامەی بۆ مەستوورەی ئەردەڵانی (١٢٢٠-١٢٦٤ ک.م.) نووسیوە و بە زمانی چزداری لاقرتێ، لۆمە و تەشەرەوە، مەبەستەکانی خۆی بۆ ڕەخنە و لاوازاندنی کەسایەتیی تاکی ئەو شاعیرە دەربڕیوە. ئەمە لە لایەکەوە لەو میرنشینەدا بەڵگەیەکە بۆ کەسێتیی بەرز و بەدیاری مەستوورە و لە لایەکی دیکەشەوە، خەستکردنەوەی وێنای ململانێی سیاسی و ئەدەبییە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵان و سەرجەم قوتابخانەی هەورامی:

مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە بە حیسابێ

هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێک و عیتابێ

(نالی، ١٣٦٣: ٦٠٣)

سالم، شاعیری گەورەی سەردەمی بابانەکانیش (١٨٠٠-١٨٦٦ ز)، کاتێک عەبدوڵڵا پاشای بابان لە قوستەنتەنیەوە دەگەڕێتەوە بۆ عێراق، بۆ پیرۆزبایی، قەسیدەیەکی ستایشی ٤٢ دێڕی بە مەتلەعی «تیرووش دەی مە گوزەشت و عەهدی نەیسان هاتەوە»، لە وەسفیدا نووسیوە و لە بەیتێکی تەوساویشدا، دیاردەی ململانێی، ئاوا خستووەتە ڕوو:

کەڕ و فەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێش کەروو

پووشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە

(سالم، ٢٠١٥: ٨٤٠)

باری واتاناسی و تاوتوێی نیشانەکانی ئەم بەیتە وا پیشان دەدات کە والی، حاکمی ئەردەڵانە و چێشکەرووش شاعیرانی هەورامین و لەشکری وەندات و جافانیش دەرباری بابان و سەرجەم ئەو ڕێچکە ئەدەبییە دەگرێتەوە. سالمی شاعیر لەم بەیتەدا لە ئاوابوونی دەسەڵاتی ئەردەڵان و کزبوونی شێوەی هەورامی ئەدوێ و بە لەحنێکی پاڵەوانی،[1] موژدەی هاتنەوەی هێمای لەشکری ئەمارەتی بابان و بریسکانەوەی شاعیرانی ئەو دەسەڵاتە دەدات. ئەمە لە نەریتی ئەدەبی و چەشنە ئەدەبییەکاندا «مفاخره، شانازیکردن بە شیعری خۆ»ی پێدەڵێن کە لە ئەدەبی گەلانی تریشدا زۆر باو بووە. لەم بۆچوونەوە شاعیر بە لەحنی ئەدەبی و بەکارهێنانی دەستەواژەی فەخرئامێز، لە

[1] مفاخره، رجز.

مەبەستەکە زیدەڕۆیی دەکات و خۆی بەرز و سەرکەوتوو و ئەویدی نەوی و شکست خواردوو پیشان دەدات. ئەم چەشنە ئەدەبییە سەرەتا لە شیعری عەرەبدا سەری‌هەڵداوە و لە ئەدەبی فارسی لە لایەن خاقانی و نیزامی، شاعیرانی سەدەی شەشەمی کۆچی مانگی، پەرەی پێ‌دراوە و ئەم‌جار لە شیعری کوردیشدا کاریگەریی داناوە و لە دیوانی نالی و باقی شاعیرانی هاومەبەست لە شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاستدا ئەم چەشنە ئەدەبییە بە خەستی بەرچاو و بەدیارە.

شیعر و نەریتی ئەدەبیی گۆران لەو دەمەدا خاوەن دیاردەیەکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری چەسپاو بووە و سالم-یش لە پێناو ململانێی ئەدەبیدا، بە تەوسە زمان وشەی فەوجی بۆ بەکارهێناون، فەوجیش توخمێکی سەربازی و بەشێکە لە هێزی سوپا، کەواتە مەبەستەکەی ئەم دوو بژاردە بووە: یەکەم ئەوان بەشێکن لە هێزی سەربازی دەسەڵات سەر بە کاسێتی ئەردەڵان و قاجارەکان نەک شاعیر، دووهەم سووک‌نیشاندان و بێ‌بایی‌کردنیان کە ئیتر والی کەمتر شانازییان پێوە بکات. بە بۆچوونی نووسەری ئەم دێڕانە، بەکاربردنی ئەم نیشانەگەلە کەڕ و فەڕ، والی، فەوج، لەشکری وەندات و جافان کە توخمگەلێکن بۆ سوپا و هێزی سەربازی بەکار دەبرێن، شاعیر ویستوویە بەرجەستەیان بکاتەوە و پێوەندییان بدات بە دەسەڵاتەوە و شان و شکۆ و هەیمەنەی ئەدەب و شیعری هەورامیی ئەو دەمە دابەزێنێ و بە شکست‌خواردوو لەقەڵمیان بدات و لە بەرامبەریشدا زایەڵەی شیعری سۆرانی بەرز بنوێنێ و دەسەڵاتی فەرمانڕەوایی بۆ بابانەکان بچەسپێنێ. ئەمە لە کاتێکدایە کە ئاوا هەڵوێستێکی تەوساوی لە قوتابخانەی شاعیرانی هەورامی بەرامبەر بە شاعیرانی بابان و دەسەڵاتدارانی ئەو مێرنشینە شک نابەین. لەم سووچەنیگاوە، ڕەنگە ئەم گوزارە لە سەقامگرتوویی ئەم ڕەوتە، متمانە بە خۆ و تەنیا بە داهێنانی نابی ئەدەبی (شیعر بۆ شیعر) و لە هەمووی گرنگتر پارێز لە هەر چەشنە دووبەرەکی سەرچاوە بگرێت.

۲-۴- عەبدوڵڵا گۆران و پشت‌بەستن بە گەنجینەی دێرین و شۆڕشێکی سەردەمیانەی ئەدەبی

وەک پێشتر باسمان کرد، گەشەی ئەدەبی کلاسیکی نالی و شێوازە ئەدەبییەکەی (ئوسلووبی عەرووز و فۆرمی زاڵی غەزەڵ و قەسیدە) پاش نالی نەیتوانی کاریگەریی ئەوتۆ دابنێ بەسەر زەمینەی تازەگەری و نوێخوازیی شیعری پاش خۆیدا، بەڵام بە گشتی کاریگەرییە ئەدەبییەکەی نالی لە ژیاندنەوە و هۆرزانەی زمان و ئەدەب و ڕووناکبیریی کوردیدا[1] بەرچاوە و نکوولی لێ‌ناکرێت. ئەگەر وەک خاڵێکی شێوازناسانەی بەراوردی سەیری ئەم کاریگەرییانە بکەین، ناهاوسەنگییەک نێوان شێوازە ئەدەبییەکەی نالی و مەولەوی و قوتابخانەی شیعری هەورامیدا دەبینین کە لە درێژەی باسەکەدا وردتر شەن‌وکەوی دەکەین.

لە شێوازی ئەدەبیی هەر ڕەوتە شیعرێکدا، هەناسەی بەردەوام و سامانێکی بەپێزی درێژخایەن و حوزووری یەک لە دوای یەکی هونەرسازەکان[2] و مۆرکە ئەدەبییەکان، خاڵی سەرەکین بۆ کاریگەرییەکانی پاش خۆی. کەچی پێش نالی، شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست لەم بوارەدا

---

[1] رستاخیز زبان و ادب و فرهنگ کوردی.

[2] تکرار و توالی هنرسازه‌ها در شعر.

قوتار بووە لە ڕەوتێکی ئەدەبیی خۆماڵی و دەقەکانی تاپۆکراو و بەرچاو نەبوون و وێنای بەرزی فرەپاتیی ئەو فۆرمانەش کە شیعریان پێ وتراوەتەوە لە ژێر کاریگەری و کاردانەوەی ئەدەبی دەوروبەردا بووە و کەچی تەنیا دووبارە کراونەتەوە. نیما یووشیج (١٢٧٦-١٣٣٨ ک.ه.)، بە پشت بەستن بە یاسای گۆڕانکاری و هەبوونی گەنجینەیەکی درێژخایەنی ١٠٠٠ ساڵەی ئێران، دەستی کرد بە تازەگەری لە شیعری فارسیدا و چەندین ڕەهەندی بە دووی خۆیدا هێنا. نیما سەرەتا دەستی بە وتنی شیعری ئەوسایی کرد و پاشان بە دانانی شیعری «ئەفسانە» پردێکی ئەستووری نێوان شیعری ئەوسا و ئێستای فارسی دروست کرد و بەم شێوە بوو بە باوکی نوێخوازەکان و هەمیش خاوەن سامانێکی دەوڵەمەندی شیعری سەردەم و شیعری هاوچەرخی فارسی کە لەم بارەوە و لەمەڕ کاریگەریی ئەم شاعیرەوە کۆبەڵێنێک هەیە و هەموویان دانیپێدا دەنێن و وەک باوکی شیعری هاوچەرخی فارسی ناوی دەرکردووە.

وەک نووسیمان، سەرهەڵدانی نالی-ش، خۆی لە خۆیدا و بەپێی ئەو ئامانجانە کە پێڕەو کراون دەسکەوتێکی تازە بووە بۆ درەوشانەوە و بەردەوامێتیی زمان و ئەدەب و ڕۆشنبیریی کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست و تەنانەت سەرجەم نەتەوەی کورد. دەسەڵاتێکی تازە کە لەم دوو سەد ساڵەی دواییدا، تۆز و گەردی کەڵەکەبووی دێرینە و زۆری لە سەر خۆی تەکاند و وەک دیالێکتێکی شێوە یەکگرتووی هاوچەرخانە هاتە کایەوە (محەمەد حەمە باقی، ١٣٩١: ٢٣٦). واتە هەوڵەکەی لەپێناو دەرک بە دەسەڵاتێک و پێداویستیی پایتەختێکی تازە (٢٣٥) بۆ تەنگ هەڵچنین بە قوتابخانەی زیندوو و سەردەمیانەی فەوجی چێش کەروو! لە پایتەختی ئەردەڵانەکاندا، درەوشایەوە و تەنانەت هۆگر و ڕاهاتووی ئەم جۆرە شیعرەش غەزەڵ نەبوو، ژمارەیەکی زۆر کەمی توێژێکی تایبەتی خوێندەوارانیش تێدەگەیشتن (٢٣٦). بۆیە لە سووچەنیگای نووسەری ئەم دێڕانەوە لە سەر بنەمای قابیلیەتەکانی فۆرمی شیعر و کاریگەرییەکانی ئەم ڕێبازەدا، پاش نالی گۆڕانکارییەکی تازە، نامۆ و فۆرمیک ڕووی نەداوە، ئەگەرچی دانانی شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست بە غەزەڵ لە ڕوانگەی خودی نالییەوە بەرچاوە و ئەم جۆرە ئوسلووبە (غەزەڵی عەرووزی) بە تەبعێکی شەکەربار و داهێنانێکی شازی دەزانێت بۆ شیعری کوردیی کرمانجیی ناوەڕاست و پێی وا بووە تا ئێستا بۆ کەس نەلواوە کە ئەم شێوە بکاتە دەستمایەی داهێنان لە سلووکی دابەزاندن و ئەزموونی شیعردا و وەک خاڵێکی داهێنەرانە دایناوە:

تەبعی شەککەر باری من، کوردی ئینشا دەکا

ئیمتیحانی خۆیە مەقسوودی لە عەمدا وا دەکا

(نالی، ١٣٦٣: ١٠٦)

نالی شارەزووری لەو بەیتەدا، خۆی بە یەکەم ڕەنگرێژ و بوێری ئەم چەشنە هۆنینەوە و هەمیش دانەری هەموو داهێنانێک لە شیعری کلاسیکی کرمانجیی ناوەڕاست دەزانێت (کوردی ئینشا دەکات)، کە نکوولی لێ ناکرێت. شیعری هەورامیش لە ڕەوتی خۆیدا تاکوتووک نەبێت، بە زێدهاتی بەرزەوە و وەک نۆرمێکی ئەدەبی و ئەزموونێکی بەرچاو، قەرەی ئەم ئوسلووبەدا (غەزەڵ و قەسیدە و دیاردەی عەرووز) نەچووە و لە شیعری کوردیدا بۆشایی هەبووە، بۆیە قەسیدە و غەزەڵی

عەرووزی بۆ نالی و سەردەمی خۆی لە شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەندیدا دیاردەیەکی شاز و داهێنانێکی تازە دێتە بەرچاو، بێ گومان یەکەم ئیمتیحانکەری ئەم ڕێبازەش بۆ نالی چەسپاو و دەستەبەرکراو، دەنوێنێت.

بەپێی ئەزموونی گەلانی تر، عەبدوڵڵا گۆران (۱۹۶۲-۱۹۰۴ز.) باوکی شیعری نوێ، لەسەر دەرک بە بەرپرسیارەتیی سەردەمیانە و پشتبەستن بە درێژهەناسەیی زمان و ئەدەبی خۆماڵی و کێشی نەتەوەیی پەنجە (کاکەی فەللاح، ۱۹۷۸: ۳٤)، چارەی نەبوو کە ئەو ڕێبازە و تازە ئەزموونکراوەی نالی بباتە ژێر پرسیارەوە و پێیوابێت ئەو توخمە ناکوردیانە (پێکهاتەی مۆسیقای دەرەکیی عەرووزی، فۆرمی ئاسۆیی غەزەڵ، تاکوشە، وشە و دەستەوشە عەرەبییەکان) هیچیان تەبا لەگەڵ ڕۆحی ناخۆئاگا و هەناسەکانی ڕاهاتوو و ڕابردووی شیعری میللی گونجاو نین (۳٤) و لەم نێوەندەدا هەست بە بۆشاییەک دەکات و ژیرانەش بادانەوە دەکات بۆ گەنجینەی مۆسیقای شیعری هەورامی و لە ئەو ئامێزەدا ئۆقرە و ئاسوودەیی بەخۆوە دەگرێت. پاشان بە ڕەچاوکردنی باقی دیاردەکانی نوێخوازیی فەجری ئاتی و ڕەهەندە تازە و سەردەمییەکانی شیعری تورکی و ئورووپایی، پێکهاتەی شیعری کلاسیکی کوردیی ناوەڕاست ژێروڕوو دەکات و سەرلەنوێ بینایەکی شەکیل و تازە بونیات دەنێتەوە. خۆی لەم بارەوە دەنووسێت:

> شیعرە تازەکان بە وەزنی پەنجە هەڵبەستراون، کە هەرچەند شیعر دۆستەکانی کۆن بە خوێندنەوەی ڕانەهاتوون، بەڵام لەبەر ئەوەی وەزنی تایبەتی نەتەوەییمانە و لەگەڵ خەسائێسی زمانەکەمان چاتر ڕێک ئەکەوێ، بە پێویستم زانی، لە ماوەی تەقەلای ئەدەبی خۆما، ڕۆژبەڕۆژ بەرەو لایەنی بەکارهێنانی ئەم وەزنە بچم، تا لەم چەن ساڵەی دواییدا وەزنی عەرووزم بە تەواوی و لام وایە بە ئیجگاری، بەرەڵڵا کرد، مەگەر پێویستێکی هاندەری تایبەت ڕوو بدات (گۆران، ۱۹۷۱: ۱۲).

لە ڕوانگەی نووسەر و توێژەر، بەختیار سەجادی-یەوە: «شیعری نوێی کوردی، خاڵی پێکگەیشتنی دوو سامانی گەورەی شیعری کلاسیکی کوردییە کە بریتین لە دوو نەریتی گۆران و کرمانجیی ناوەڕاست ... ئەم خاڵە بە یەک گەیشتنەش شیعری دوو شاعیری گەورەی کوردی سەدەی نۆزدەهەم، مەولەوی کورد و نالی، لەقەڵەم دەدرێت» (سەجادی، ۱۳۹۷: ۲۲۷). بە واتایەکی تر، لە لایەکەوە پێکهاتەی شیعری عەبدوڵڵا گۆران لە سەر کێشی بڕگەیی و خۆماڵی دارێژراوە و لە لایەکی تریشەوە دەربڕینی لە توخمە زمانییەکانی زاری ئەدەبی کرمانجیی ناوەڕاست کەڵکی وەرگرتووە.

من ئەم هەڵسەنگاندنە ئەرێنی دەنرخێنم و لەم وتارەشدا وەک خاڵێکی ئیجابی هاتووەتە ئەنجام و پێداگریی لەسەر کراوە. بەڵام پێویستە هەوڵە نوێخوازییەکەی عەبدوڵڵا گۆران وەک قەزییەیەکی دیالێکتیکی و چەندلایەنە بخرێتە بەر باس و شرۆڤەی کرداری و پەرچەکردارییەوە:

یەکەم: کرداری دەربڕین؛ گۆران خواستی نوێکردنەوەی شیعری بە زمانی یەکەم و دایکیی خۆی دەربڕیوە، واتە دیاردەیەکی سروشتی و ئیجابییە.

دووهەم: پەرچەکرداری وەلاوەنان؛ گۆران لە پێکهاتەی کێش و مووسیقای شیعری عەرووزیی زمانی یەکەم کە بە دیاردەیەکی دەرەکیی دەزانێت، دادەبڕێ و لە کێشی بڕگەیی شیعر و ڕوونبێژیی زمانی دووهەم، کاریگەریی وەردەگرێت.

سێهەم: خاڵی پێکگەیشتن؛ نوێ کردنەوەی شیعری کوردییە کە دەرەنجامی هەوڵدان و سلووکی ئەدەبیی گۆرانە، وەرگرتەن لە زمانی دووهەمدا.

دواتر خاڵی پێکگەیشتنی پرۆسەی نوێ کردنەوەی عەبدوڵڵا گۆران دەبێتە وێنای دینامیزمێک و بەڵگەیەکی کارا بۆ دەرکەوتن، درێژەدان و درەوشانەوەی قابیلیەتەکانی شیعری هەورامیی پاش مەولەوی و هەنووکە و وڵامێک و پەرچەکردارێکی ئەدەبی بۆ ئەوانەی پێیانوایە پرۆسەی گەشەی ئەدەبیی نالی، شیعری کوردیی هەورامی، مەولەوی و پاش مەولەوی تواندەوە. وەک ئاماژەمان پێدا ئەوەش مەسەلەی بەکارهێنانی کێشی پەنجەیی کە ڕووداوێکی ڕەسەنی کۆن بوو و لەگەڵ جەوهەرە بزاوتەکانی شیعر بە واتای میللی دەگونجا. بەڵگەش بۆ ئەم ڕاستییە، تیکڕا هەموو شیعرەکانی مەولەوی و بەرهەمی ئەو شاعیرانەیە کە بە لەهجەی هەورامی و لە سەر کێشی (٥+٥) شیعریان هۆنیوەتەوە، وەک گۆڕینێکی بنەڕەتی و شۆڕشێکی سروشتی و ئیقلیمگر و سەرکەوتووی مۆسیقای کوردی لە عەرووزەوە بۆ کێشی ڕەنگاوڕەنگی خۆماڵی (کاکەی فەللاح، ١٩٧٨ : ٣٥-٣٤). لێرەدا گۆران پەی بەم ڕاستییە بردبوو کە ئەفاعیلە سواوەکانی عەرووزی لەمێژە لە شیعری فارسی و عەرەبیدا باو بووە، ئیتر ڕەوشێکی بێسوود بەئەژمار دەهات و خەریکبوو لە قۆناغەکانی دواییدا دەخرایە پەراوێز و هەڵاوێردنی ئەدەبییەوە. ئەمە لەڕووی گۆڕینی مۆسیقا و سەربەستی شاعیر و دەربڕینی هەست و خواستەکانی شاعیرییەوە بایەخێکی بنەڕەتی بووە بۆ عەبدوڵڵا گۆران، و خۆی لە خۆیدا بوو بە شۆڕشێکی گەورەی مۆسیقا و تازەکردنەوەی هونەرسازیی کێشی شیعری کوردی.

٢- ٥- عەبدوڵڵا گۆران و لادان لە توخمی باو و هەوڵ بۆ تەڕ و پاراوێتیی زمانی شیعر

نالی لە فۆرم و کەرەسەی زمان و پێکهاتەدا، زۆرتر لە ڕەگەزەکانی زمانی عەرەبی و تەنانەت فارسی کاریگەریی وەرگرتووە. لە دەقەکانیدا پتر لە سەدی هەشتای توخمە زمانییەکانی، ڕاستەوخۆ وەرگرتەن لە زمانی عەرەبی، ئەمەش بێ ئەوەی لە نرخناسی، کەشف، داهێنان و سلووکی هونەری و شاعیرانەی نالی کەم بکاتەوە، وەک ڕاستییەکی نیشانەناسی، لە دووتۆی پێکهاتەی دیوانەکەیدا ئەم دیاردە بە ڕوونی و زەقێتیی تەواو خەملێنراوە. لەم بەیتەدا زۆربەی وشە سەرەکییەکان عەرەبی ڕووتن:

ظاهیــر و باطین لـە سـەر لەوحــی حەقێقەت یـا مەجـــاز

ئاشنـای سێـڕڕی قەلــەم بـێ، غەیــری نالـی کەس نـەمـا

(نالی، ١٣٦٣: ١٣١)

یان ئەم دێڕە:

طەیبــە کــە یەعنــی عەکســی بەقیعــی هەمـــوو عەبیـــر

طەیبـە کــە یەعنــی مایـەیـــی ئــەو میشکـــی ئەزفــەرە

(نالی، ١٣٦٣: ٤١٦)

له هه‌مان کاتدا شیعری قوتابخانه‌ی هه‌ورامی به تێکڕا و شیعره‌کانی دیوانی مه‌وله‌وی زۆربه‌یان ملوانکه‌ی وشه‌ی ڕه‌سه‌نن له مرواریی شێوه‌کانی تر به تایبه‌ت هه‌ورامی، ئه‌گه‌ر به ڕه‌چه‌ڵه‌ک وشه‌ی عه‌ره‌بی یان فارسییان تێدابێت، ئه‌وا له ئاڵوگۆڕی زمانه‌که‌دا، به تێهه‌ڵکێش و تواندنه‌وه‌ی ده‌نگه‌کان، ناسنامه و که‌سایه‌تیی خۆیان پێدراوه. بۆ وێنه «صبح، زحمت، ضعیف، محبت، محنت، طالع، قناعت، لعل، شعله، قهر، و...» که هیی زمانی ترن، پڕۆسه‌ی ده‌نگییان گۆڕدراوه و کراون به «سوب، زامه‌ت، زایف، موبه‌ت، مه‌ینه‌ت، تاڵه، قنیات، لاڵ، شۆڵه، قار و...».

هیـــچ نه‌بــه‌رده‌ن نـــام خـه‌ستـــه‌ی ده‌رده‌کـــه‌ش

نـه‌کـــه‌رده‌ن خـه‌یـــاڵ «مه‌یـنـــه‌ت» وه‌رده‌کـــه‌ش

(مه‌وله‌وی، ١٣٨٤: ٢٧٤)

یان ئه‌م دێڕه به ڕواڵه‌ت تاقه وشه‌یه‌کی عه‌ره‌بی تێدا نییه:

جـه ســـه‌ردی «مۆبــه‌تـــــ» ئازیـــز بـێ گـــه‌رد

جـــۆی هـوونـــاو دڵ جــه دیــــده‌م یـه‌خ کـــه‌رد

(مه‌وله‌وی، ١٣٨٤: ١٦٩)

ئه‌مه بگره به‌رچاوترین خزمه‌ت بێت که شاعیرێک کردوویه‌تی به ده‌وڵه‌مه‌ندی و ڕسکاندن و فرانه‌یی[1]زمان. ئه‌م خاڵه له ژێر نیگای تیژبین و هزری هونه‌ریی عه‌بدوڵڵا گۆراندا بزر نه‌بووه و به‌ڕوونی کاریگه‌ریی وه‌رگرتووه و له بواری زمان پاراویی شیعری هه‌ورامییه‌وه، له ساباتی شیعره تازه‌کانیدا، مه‌زنترین خزمه‌تی به وشه‌ی زمانی کوردی کرمانجیی ناوه‌ڕاست کردووه. له‌و ده‌مه‌دا هه‌موو ده‌زانین ڕۆشنبیره‌کانی ساڵه‌کانی بیست و سییه‌کان، پاراوی زمانی فارسی و تورکی بوون و ته‌واو مه‌ستی ئه‌و دوو سه‌رچاوه بوون و زمانی عه‌ره‌بیش دوابه‌دوای ئه‌وان له شه‌پۆلی کارتێکراندا بوو. له‌و ڕۆژگاره‌وه مه‌سه‌له‌ی به کوردیی په‌تی نووسین و بژارکردنی زمانی کوردی له وشه‌ی بێگانه سه‌ری‌هه‌ڵدا و بایه‌خی پێ‌دراوه. ئه‌مه به گشتی بوو به جۆری ناسک و سه‌رکه‌وتووانه‌ی شێوازی شاعیر بۆ ته‌ڕ و پاراویی زمان و کوردیی په‌تی و وشه‌ی ئاوازداری کوردی و هه‌میش ڕوونیی واتا و مه‌به‌ست. (کاکه‌ی فه‌للاح، ١٩٧٨: ٤٦)

٣- ئه‌نجام

نالی و مه‌وله‌وی به دوو کارکردی جیاوازه‌وه، شاعیرانێکی مه‌زن و خاوه‌ن شێواز بوون. کاریگه‌ریی نالی له سه‌ر پڕۆسه‌ی شیعری کلاسیکی کوردی و کارایی و گه‌شه‌ی غه‌زه‌ڵ و قه‌سیده و بووژاندنه‌وه‌ی زماندا حاشاهه‌ڵنه‌گره و ڕێبازه ئه‌ده‌بییه‌که‌ی ته‌بعێکی شه‌که‌ربار و کوردیی ئینشاکردنێکی شاز بووه و زایه‌ڵه‌ی ئه‌م کاروانه‌ش هه‌ر به‌رده‌وامه و مه‌وله‌وی-ش هه‌ر هه‌مان ڕێباز. له‌م وتاره‌دا ئه‌م ڕه‌وایه‌ته ڕوون کراوه‌ته‌وه که گوایێ به‌هێزبوونی قوتابخانه‌ی نالی، سالم و کوردی،

[1] کثرت.

لەسەر حسێبی لاوازبوون و نەمانی دیالێکتی گۆران و قوتابخانەی مەولەوی بوو (خەزنەدار، ٢٠٠٣: ٦). لەم ڕوانگەدا و بێ هیچ هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبی و بێ بەرچاوگرتنی مۆرکە ئەدەبییەکان کە وەک شێوازی گشتی، بێ وچان لە دوو تۆی دەقی هەموو شاعیرانی ئەم ڕەوتەدا وێنا کراون؛ نالی و سێ کوچکە دەگاتە عەرشی عێززەت و مەولەوی و پاش مەولەوی دادەکشێتە فەرشی زیللەت. وەک پێشتر ئیشارەمان پێ کرد، شیعری پێش مەولەوی و سەردەمی مەولەوی و هەموو قوتابخانەی شیعری هەورامی کە بە تێکڕا بریتی‌بوون لە سۆزێکی غنایی گشتگیر و چەپکێک نۆرمی ئەدەبی دووپاتکراو و لە دەقە شیعری شاعیرانی پاش مەولەویش گوزارشت دەکرێن. بۆ نواندنی ئەم لێکچوونە شێوازییە، ئەگەر پارچە شیعرێک هەرکام لەو شاعیرانە بخەینە نێو قاپێکەوە و هونەرسازەکانیان لێک‌بدەینەوە، دەبینین جگە لە مەزموون و وردە مەزموون، جیاوازییەکی ئەوتۆ هەست پێ‌ناکرێت. بۆیە لە شێوازناسیدا تا لادان لە نۆرم لە پرۆسەدا سەرنەگرێت و فێرکانس و زێدهاتی دیکە بەخۆوە نەبینێت، نابێت بە شێوازی تاکی بۆ شاعیران، واتە دەرخەری ئەمەیە کە ئەم ڕەوتە بەم چەپکە خسڵەتانەوە لە ڕەوڕەوەی تەمەنیدا تا هەنووکە بێ وەستان درێژەی هەبووە. چوون لە ڕوانگەی شێوازناسییەوە: «شێوازێک گۆڕان و تیاچوون بەخۆیەوە دەگرێت، کە مۆرکە ئەدەبییەکانی دووبارەبوونەوە و سەقامگیریی خۆیان لەدەست دابێت» (شمیسا، ١٣٧٢: ٩٩).

لە گۆشەنیگایێکی دیکەوە، ئەگەر ئەم ترۆپکە ئەدەبییانە بە ڕاست بزانین کە قوتابخانەی شیعریی گۆران تەنگی‌پێهەڵچنراوە، داتەپیوە و پووکراوەتەوە یان کۆتایی پێ‌هاتووە، ئەوا بێسارانی، سەیدی و مەولەوی شاعیرانی خاوەن شێوازی ئەم ڕەوتە، دەبن بە شاعیرانێکی خەسراو و بێ‌بەهرە کە هزرێکی نەزۆک و زمانێکی قسریان هەبووە و نەیانتوانیوە لەسەر شیعری پاش خۆیاندا کاریگەری دابنێن. ئەمە لە کاتێکدایە کاریگەریی ئەم شاعیرە خاوەن شێوازانە لەسەر شاعیرانی هاودەم و پاش خۆیان ئەمە ناسەلمێنێت. دەقەکان و فەلسەفەی کارکردیی شێوازناسیی شیعر بە تێکڕا، وا نیشان دەدەن کە ئەم شاعیرانە کاریزما، خاوەن شێواز و دیوانەکەیان شاکار و لووتکەی ئەدەبی بووە و لە سوورەت و سیرەتی شاعیرانی سەردەم و پاش خۆیان، کاریگەریی بەرچاو و هەست‌پێکراویان داناوە.

ئەمەوێت لە بەستێنەی شیعری هەورامیدا ئاماژە بدەم بە خاڵێکی شێوازناسانە و ڕاستییەک بدرکێنم. هاوچەشنی شێوەی دەربڕینی شاعیرانی ئەم ڕەوتە شیعرە و دووبارەبوونەوەی شێوازەکەیان، بۆ خودی شیعری هەورامان، دیاردەیەکی دژوازی نواندووە؛ هەم بەهرەی هەبووە و هەم خەسار. لە لایەکەوە لە ناواخنی دەقەکاندا چەپکێک تایبەتمەندیی ئەندامی–دەنگ‌تەوەری و پۆلێک وردەکاریی ئەدەبی و جوانی‌ناسانەی تر دەبینرێت کە وەک خاڵێکی ئەرێنی دێتە هەژمار و عەبدوڵڵا گۆران-یش بۆ نوێ‌کردنەوەی پرۆسەکەی لەم قابیلیەتانە کەڵکی وەرگرت و هەمووی ئەمانەش لە ژێر شاباڵی شاعیرانێک وەک بێسارانی، مەولەوی و سەیدیدا چڕکراوەتەوە. ئەگەرچی وەک زانایەکی گشتی و هێژمونیکار حاشا هەڵناگرن. بەڵام لە ڕەوڕەوەی مێژوویی ئەم ڕەوتەدا شاعیرانێکی باشیش هەبوون کە بە هۆی کەڕەسێبەری ئەوانەوە لە سووچەنیگای لێکۆڵەران و خوێنەرانی چەلەنگدا بزر و نادیار ماونەتەوە و ڕەوایەتە ئەدەبییەکان تەنیا بەوان کۆتایی هاتووە. لە لایەکی دیکەشەوە، ئەم ڕەوتە دەستخەڕەی ئەم وردەکارییە ئەدەبیانە بوو و لە درێژایی تەمەنیدا نەیتوانی لەو گۆمە مەندە تێپەڕێت و لە هەمان بازنەی نەریتی باوی ئەدەبیدا قەتیس مایەوە، بۆیە تا

چەند دەهە پێشتر وەک شیعری کوردیی سۆرانی و گەلانی دەوروبەر، کرژتر و خێراتر گۆڕانکاریی فۆرم و ناوەرۆکی سەردەمیانە و توێکڵی نوێبوونەوەی بەخۆیەوە نەبینی و لە ئەزموونەکانی دیکەی دەوروبەر کەڵکی وەرنەگرت. جێگای باسە کە چەند دەهەیەکە پرۆسەی نوێبوونەوە دەستی پێکردووە و شاعیران لە فۆرمی ئازاددا خەریکی داهێنانی تەجروبەی تازەن و هەندێک دەقی تازە و هونەری لە دووتۆی کتێب و دەفتەرە شیعردا چاپ و بڵاو کراوەتەوە و زایەڵەی کاروانی نوێخوازیش بەردەوامە.

سەرچاوەکان

کوردی:

خدر، عەبدوڵڵا مەولوود (٢٠٠٧). *لێکۆڵینەوەیەک لە شیعرە ئایینی و سۆفیگەری و فەلسەفییەکانی نالی*. هەولێر: ئاراس.

خەزنەدار، مارف (٢٠٠٣). *مێژووی ئەدەبی کوردی*. بەرگی سێیەم. هەولێر: ئاراس.

سەجادی، بەختیار (١٣٩٥).«شێوازناسیی وێژەی گۆران: تایبەتمەندییە سەرەکییەکان». *پژوهشنامه ادبیات کردی*، س. ٢، ژ. ١، لل. ١٢٥-١٤٧.

سەجادی، بەختیار و مەزهەر ئیبراهیمی (١٣٩٧). *زمان و وێژەی کوردی*. سقز: گوتار.

سەجادی، عەلائەدین (١٩٧١). *مێژووی ئەدەبی کوردی*. بەغداد: چاپخانەی مەعاریف.

عوسمان، ڕەئوف (١٣٩١). «کاریگەرێتی دەقەکانی قورئان لە هۆنراوەکانی نالیدا». وەرزنامەی *زرێبار*. خولی دووهەم، س. ١٦، ژ. ٧٩-٨٠، لل. ١٣٨-١٤٨.

قادر موحەمەد، ئەنوەر (٢٠٠٣). *مەولەوی، شاعیری لیریکای گەورەی کورد*. نامەی دوکتۆرا.

قادر، حەمە حەمە ئەمین (١٩٧٨). *کاروانی شیعری نوێی کوردی*. ب یەکەم. بەغداد: چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد.

گۆران، عەبدوڵڵا (١٩٧١). *بەهەشت و یادگار*.سلێمانی: چاپخانەی کامەرانی.

محەمەدپوور، عادڵ (١٣٩٠). «شیعری هاوچەرخی کوردی هەورامی لە ئاخێزگەوە تا ئێستا». وەرزنامەی *زرێبار*.خولی دووهەم/ س. ١٥، ژ. ٧٥-٧٦، لل. ٦١-٨٠.

مودەڕێس، عەبدولکەریم و مەلاکەریم، فاتح (١٣٦٣). *دیوانی شیعری نالی*. ورمێ: ناوەندی بڵاوکەرەوە و ئەدەبیات کوردی.

--- (٢٠١٥). *دیوانی سالم*. سلێمانی: بنکەی ژین.

مودەڕێس، مەلا عەبدولکەریم (١٣٨٤). *دیوانی مەولەوی*. سنە: پەخشکاریی کوردستان.

یەعقووبی، عەبدولخالق (١٣٩١). «زەقکردنەوەی زمانیی لە زمانی شیعری نالیدا». وەرزنامەی *زرێبار*. خولی دووهەم/ س. ١٦، ژ. ٧٩-٨٠، لل. ٣٠-٤٠.

فارسی:

پولیتسر، ژرژ (١٣٥٨). *اصول مقدماتی فلسفه*. ترجمه جهانگیر افکاری. تهران: نشر سازمان کتاب‌های جیبی.

حقوقی، محمد (١٣٧١). *شعر نو از آغاز تا به امروز*. تهران: نشر روایت.

شفیعی‌کدکنی محمدرضا (۱۳۹۱). *رستاخیز کلمات: درس گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورتگرایان روس*. تهران: نشر سخن.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۴). *انواع ادبی*. تهران: انتشاراتی فردوس.

--- (۱۳۷۲). *کلیات سبک‌شناسی*. تهران: انتشاراتی فردوس.

غیاثی، محمد تقی (۱۳۶۹). *درآمدی بر سبک‌شناسی ساختاری*. تهران: نشر شعله اندیشه.

محمدپور، عادل (۱۳۹۲). *طرح جریان‌شناسی شعر کردی هورامی از ابتدا تا کنون*. تهران: نشر احسان.